

Володимир Парацій

БОЇ НА ГОРІ ЛИСОНЯ (СЕРПЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1916 р.): ГЕРОІКА ТА МЕМОРІАЛЬНА СЛАВА УКРАЇНСЬКОГО СІЧОВОГО СТРІЛЕЦТВА

Державний історико-архітектурний заповідник м. Бережани

Гора Лисоня – найвища височина в системі горбовидного пасма правого берега річки Ценівки (притоки Золотої Липи). Вона здіймається на висоту 399 метрів і домінує над навколишнім прибережним ареалом. Ця гора – величний природний заказник. Вона ж доносить до нас і сліди первісного людського життя. Але найбільша цінність Лисоні – меморіальна, що проявляється у відтворенні історичної пам'яті іншого роду. В часи першої світової війни беззаперечною і невмирущою славою покрили себе тут українські січові стрільці. Як меморіальна суть цієї слави, як відображення нашої національної мужності в минулому – ось що таке Лисоня у сьогоденні.

Якщо проїздити дорогою, яка з'єднує Бережани й Підгайці – районні центри Тернопільської області, то через 2 км на південний схід від Бережан ми зможемо помітити меморіальну капличку, увінчану хрестом. Вона зведена на південно-західній околиці Лисоні – одного з територіальних об'єктів екскурсійного маршруту. Від центральної дороги до пам'ятника ми під'їжджаємо спеціально викладеним шляхом (протяжність близько 1 км). І ми потрапляємо на місце колишнього ареалу надзвичайно динамічних міліарних подій серпня-вересня 1916 р. Для українського соціуму – це ще й меморіал національного героїко-трагічного.

У серпні 1915 р. два самостійні курені українських січових стрільців (під командуванням, відповідно, Г. Коссака і В. Дідушка) об'єднано в полк. Тимчасовим командиром його

було призначено Григорія Коссака. І ця мілітарна структура проіснувала протягом майже усього 1916 року.

А це був знаменний рік. Після відомого «Брусиловського прориву» російське командування вирішило повторити вдалі наступальні операції. На першу половину 1916 р. австрійсько-російський фронт стабілізувався в районі річки Стрипи. А вже 4 червня російські військові підрозділи провели масований наступ на австрійські позиції, розташовані вздовж західного берега Стрипи. Бригади 55 австрійської дивізії генерала Фляйшмана (за іншими даними: з осені 1915 р. цією дивізією командував генерал Уншульд) поспішно відступали в напрямку Бережан. І тільки в кінці липня наступ росіян вдалося зупинити. Не останню роль тут зіграв приїзд в зону бойових дій німецького імператора Вільгельма.

Полк українських січових стрільців (яким з травня 1916 р. командував підполковник А.Варивода) відійшов під Бережани і закріпився в районі гори Лисоня. Кількісний склад його нараховував 47 старшин та 1650 стрільців. Перед полком було поставлене завдання обороняти Потутори і шлях з Підгайців на Бережани. Цьому відповідала і його диспозиція: 1-ий курінь дислокувався на висоті 348 (в районі залізничної станції Жонівка на південний схід від Лисоні), а другий – «вздовж східного краю Потутор» (точніше «південно-східного») «до впливу Ценівки в Золоту Липу». Головним плацдармом тут була гора Лисоня. 11-12 серпня січові стрільці почали укріплювати визначений оборонний рубіж, але належно уфортифікувати його не встигли.

На 11 серпня російські війська закріпилися на новому бойовому рубежі: с. Шибалин – с. Жонівка – залізнична станція Потутори. Наступного дня відбулися перші сутички. Російські частини, переправившись через р. Ценівку, зайшли яром в зону розташування австрійського 35-го стрілецького полку (так було перейменовано колишній полк краювої оборони). Звідти

атакували дві сотні першого куреня УСС. Військові відділи січового стрілецтва змушені були спішно відступати. Одночасно дві інші сотні формували другу оборонну лінію. Врешті-решт, 14 серпня загрозу подальшого наступу російських військ було ліквідовано. Це вдалося при допомозі сил 2-го куреня УСС та двох сотень 81-го моравського полку, який знаходився у резерві в Бережанах.

Австрійське командування, незважаючи на суб'єктивність подібних тверджень, обвинувачувало січових стрільців у зраді. Хоч, власне, сам прорив ворожих військ відбувся в зоні дислокації австрійських з'єднань. Полк УСС відправлено в Потутори на реорганізацію, а підполковник Антін Варивода подає у відставку.

Вже 16 серпня 1-ий курінь займає нові позиції між с.Потутори і лісом на «Диких Ланах» (на захід від Потутор), де дислокуються також відділи турецької анатолійської дивізії. Позицію на вис. 348 займають загони угорського 310 полку, а на Лисоні розташовується відомий нам уже 35 полк (колишній полк краювої оборони). В центрі цієї диспозиції – 55 дивізія генерала Уншульда. Майже на два тижні на цьому театрі бойових дій проходять позиційні зіткнення.

Активізація нового етапу бойових дій розпочинається з вересня 1916 р. Ще 31 серпня війська лівого флангу російської армії здійснили невдалу спробу несподіваного наступу з метою захоплення Бережан. Коаліційні сили Антанти, в складі яких – і українські січові стрільці, призупинили його на горі Лисоня. 2 вересня, при допомозі артилерії та частин 2-го кавалерійського корпусу, російська піхота прорвала лінію оборони австрійських частин. Реальна небезпека нависла і над підрозділами січового стрілецтва. Особливо, коли росіяни захопили позиції 35 австрійського полку на Лисоні. Допомога підрозділів Українських січових стрільців, як часто відбувалося, була дієвою і самопожертвною. Того ж дня, о 6 год.

вечора, полк УСС (дислокований у Посухові) піднято по тривозі. Проти наступаючих російських віськ було відразу ж направлено дві сотні 1-го куреня під командуванням Романа Сушка та Андрія Мельника. Сотня Р. Сушка зайняла позицію в ліску на західному схилі гори Лисоня, сотня А. Мельника – як своєрідний резерв – розташувалася в яру (на південний захід від Лисоні, між горою та с. Посухів).

Військова частина Романа Сушка з ходу атакувала ворога, але цей, більше емоційний порив (без належної взаємодії з іншими підрозділами), закінчився поразкою. Більша частина січовиків потрапила в російський полон (зокрема і сам командир). Зранку 3 вересня в бій вступили інші три сотні першого куреня Українських січових стрільців. Згадана уже сотня Андрія Мельника та військовий підрозділ В. Кучабського (разом з рештками сотні Р. Сушка) вступили в бій з російськими військами на Лисоні. Їм пощастило зупинити наступ ворога. Четверта сотня Будзиновського розташувалася в яру на південно-західній околиці гори. Російські війська, захопивши висотки 327 та 348 поблизу села Жонівки, вийшли до вищевизначеного яру. Січові стрільці Будзиновського були розгромлені. Ситуація навколо Бережан стала загрозливою. Росіяни оточили місто в найближчих околицях півколом зі сходу на південь.

В цей час у бій вступив другий курінь Українських січових стрільців. Вони вибили російські війська з яру й контратакували їх на вис. 348. Ця наступальна операція не увінчалася повноцінним успіхом, але все ж військовим частинам проавстрійської коаліції вдалося закріпитися на західному схилі гори Лисоня. Окрім сотень другого куреня УСС, в цьому контрнатупі брали участь частини 310 угорського полку (на правому фланзі) та 81 моравського піхотного полку (лівий фланг). Сотні першого куреня витримали натиск російських віськ до приходу допомоги – двох сотень

4 баварського полку. Також австрійське командування висунуло в р-ні Посухова дві свіжі бригади турецьких військ.

3 4 вересня розпочався загальний контрнаступ військ про-австрійської коаліції. Розпочався він доволі невдало й розвивався дуже повільно. Але до вечора вдалося відбити всі захоплені російськими частинами позиції. Лінія оборони знову стабілізувалася в межах сіл Шибалина – Жонівки – зал. ст. Потутори. І в цих триденних бойових зіткненнях значну роль знову відіграло січове стрілецтво. Їх мужність і стійкість зупинили навальний наступ російських військ, що дало змогу силам коаліції, спільно з куренями січовиків, відновити втрачений «статус кво». Австрійська військова адміністрація в черговий раз використала січове стрілецтво в якості «гарматного м'яса», а вони своїм життям запинили наступ і створили вигідні передумови для розвитку контратакуючих дій коаліційних сил. Це була реальна та яскрава допомога в часи найбільшого ослаблення фронту.

Ще одна спроба російських військ прорвати фронт про-австрійських військових сил відбулася 16 вересня. Після артилерійського обстрілу, російська піхота атакою від с. Рибники розгромила й відкинула з позицій турецькі війська в районі Диких Ланів (на південний захід від Потутор). У результаті цього наступу, росіянам вдалося зайти у фланг і тил полку (куреням) січових стрільців. Стрімка контратака сотень січового стрілецтва з с. Посухова (місця відпочинку) дозволила відбити турецькі траншеї. Але втримати їх було неможливо. Таким чином, з південної сторони лінія фронту помітно наблизилася до Бережан, визначившись безпосередньо в районі західних околиць села Потутори.

Нововизначена позиція не могла тривалий час бути стабільною. І вона постійно нуртувала. Наприкінці місяця динаміка міліарних подій досягнула свого апогею. 29 вересня розпочався третій, наймасованіший, наступ російських військ

в р-ні гори Лисоня. Бойові дії тривали майже безперервно три доби. Протягом 29-30 (до обіду) вересня російська артилерія вела ураганний обстріл позицій коаліційних військ на Лисоні та в околицях села Потутори. В другій половині дня 30 вересня російська піхота розпочала наступальну операцію на вис.327. Росіяни розбили угорський полк і зайняли покинуті позиції. Використавши їх як наступний плацдарм для наступальних дій, вони вийшли в долину річки Золота Липа у напрямку до Посухова. Цим маневром російські військові частини, використовуючи зайняті 16 вересня позиції на Диких Ланах, зуміли фактично оточити Українських січових стрільців, дислокованих в с. Потутори. Контратакою від Золотої Липи загонам січового стрілецтва під командуванням четаря Труха вдалося прорвати кільце оточення й вийти до Бережан. В складі колишнього полку УСС залишилося 17 старшин і 150 стрільців. Решта загинула або потрапила в полон. Це було майже знищення військової структури, але не ліквідація її. Українське січове стрілецтво відроджувалося заново, відроджувалося в нових міліарних умовах; відроджувалося, наділене досвідом старих перемог і поразок . А значить, відроджувалося на основі раціональних і дієвих засад.

Війська 55 австрійської дивізії зуміли зупинити російський наступ на Бережани, але відвоювати втрачені позиції навколо с. Потутори вже не змогли. Для січового стрілецтва розпочався процес власного національно-мілітарного відтворення, якість та ефективність якого проявилися в наступні роки.

Бої на горі Маківці, військові зіткнення на Лисоні – ці та інші етапи мілітарного становлення січового стрілецтва формували з них своєрідний національний символ. Відобразником символічного були меморіальні могили, пам'ятники, фактори народної пам'яті. Символіка національно-героїчного проявлялася (і проявляється) і в могилах полеглих на Лисоні січовиків. Це – відтворена пам'ять.

І в такому меморіальному відтворенні основну роль відіграли ще в 1920-их рр. представники Тернопільського воєводського та Бережанського повітового осередків Товариства охорони воєнних могил. В 1927 році, з їх ініціативи, насипаний меморіальний курган на Лисоні стає місцем всенародного св'яткування. Такий проект щорічного національного свята-реквієму подається в 1929 році на розгляд сеймового засідання. Але подібні пропозиції викликають протест польської адміністрації, яка сприймала цей всенародний ажіотаж навколо могили-символу як політично-небезпечний. Адже прославляється героїка недавнього минулого, в результаті чого народна пам'ять поновлює національно-усвідомлюючі фактори. А це протирічило пропольським політичним та адміністративно-територіальним концепціям.

Ці протести мали своє варварсько-практичне втілення. Протягом 1929-1930 рр. могилу на Лисоні декілька разів розкопували. Про такі цинічні факти не один раз публікувалися замітки в часописі «Новий час», що було поштовхом до більш активних протестів української сторони, зокрема на рівні сенатських дебатів. Профанаційовану могилу і хрест на ній постійно відновлювали. Так, протягом листопада 1930 року факти свідчать про три випадки нищення хреста на могилі-символі січового стрілецтва. Вони були підставою для судових позовів посла Володимира Целевича та бережанського адвоката, знаного в регіоні суспільно-політичного та культурного діяча Володимира Бемка. Українська спільнота відновлювала могилу, ставила новий хрест. Але ненадовго. Меморіальна могила на горі Лисоня була постійним об'єктом польсько-українських зіткнень і в подальші роки. Повне її осквернення прийшло з утвердженням на західноукраїнських землях радянської адміністративної системи.

Гармонійним символічним доповненням могили і пам'ятника на Лисоні був і є стрілецький цвинтар в Посухові. Тут

ледь не поіменно представлені загиблі герої минулих боїв. Цвинтар почали споруджувати в 1931 році за проектом інженера Мацілінського. Ворота цвинтарного муру пропонувалося оформити у вигляді тризуба. Наявність подібного меморіалу, а також форма його воріт йшли своєрідним дисонансом з політичним світоглядом польської адміністрації. Тому будівництво постійно призупинялося. За радянської доби було знівельовано історично-меморіальну значимість цвинтаря, а браму замурували (щоб не було видно тризуба).

Відродження української незалежності спричинили повернення історичної пам'яті, зокрема й про героїзм січового стрілецтва. Первинного оформлення та історико-меморіальної значимості надано цвинтарю. В серпні 1994 р. відкрито пам'ятну каплицю на меморіальному кургані гори Лисоня. Адже національна історія продовжується на яскравих, повчальних і незабутніх прикладах національного героїзму – важливому підґрунті сучасного національного патріотизму.

Література

1. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1970. – Т. 1. – 877 с.
2. Вершина Слави й духу: (до 80-річчя боїв на Лисоні): Рек. покажч. Літератури / Авт. уклад. Палій В.М., Уманська М.Р. – Бережани: Б.В., 1996 р. – 14 с.
3. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – 704 с.
4. Історія Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 345 с.
5. Лепкий Л. Де наші пам'ятники минулого? // Альманах-календар «Червоної калини» на 1929 рік. – Львів, 1928. – С. 14-15.
6. Литвин О., Науменко К. Історія українського стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1990. – 196 с.

7. Лисоня: 1916-1996: Документи, щоденники, спогади, листи, поезії, пісні, знімки. – Бережани, 1996 р. – 272 с.
8. Матейко Р. Галицькі лицарі волі: Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900-1920 років у контексті історії України. – Тернопіль: Принтер-інформ, 2002. – 152 с.
9. Українські січові стрільці. – Львів, 1935. – 165 с.
10. Brzezany 1530-1930. – Brzezany, 1930.